מה לנשים בבית הקברות

ד"ר מירב (טובול) כהנא

א. הדיון התלמודי ובראשונים

הדיון התלמודי בהשתתפות נשים בהלוויית המת נמצא במסכת סנהדרין[1]. הגמרא מציגה ברייתא המציינת מחלוקת בין רבי יהודה לחכמים בנוגע למקום הליכת הנשים בהלוויה – לפני המיטה או לאחריה. לחכמים הדבר תלוי במנהג המקום, ולרבי יהודה מקום הנשים הוא תמיד לפני המיטה[2]:

> תנו רבנן: מקום שנהגו נשים לצאת אחר המיטה יוצאות, לפני המיטה יוצאות. רבי יהודה אומר לעולם נשים לפני המיטה יוצאות, שכן מצינו בדוד שיצא אחר מיטתו של אבנר.[3]

המקבילה בירושלמי[4] מציגה באופן שונה מעט את שתי השיטות, ולפיה יש הסוברים שנשים הולכות תחילה, ויש הסוברים שנשים הולכות בסוף. הירושלמי גם חושף את טעמי המחלוקת בין שתי השיטות:

*** ד"ר מירב (טובול) כהנא היא ראש תכנית מתיבתא במדרשה בבר אילן.**
המאמר הוא שיעור מסדרת שיעורים בנושא 'סוגיות הלכתיות מעולמן של נשים', שנמסרה בבית כנסת רמת חן בחודשים טבת־שבט.

1. דף כ ע"א, המקורות המקראיים מצביעים על כך שנשים השתתפו בהלוויית המת ונטלו חלק פעיל באירוע זה כמקוננות וכסופדות: "כה אמר ה' צבאות התבוננו וקראו למקוננות ותבואינה ואל החכמות שלחו ותבואנה" (ירמיה ט, טז), ובלשון הרד"ק ליחזקאל לב, טז: "כי המספד והקינה היא מנהג הנשים". על מנהג זה אנו למדים גם מדברי המשנה, מועד קטן ג, ט ומסוגיית התלמוד הבבלי, שם כד ע"א־ע"ב, קידושין פ ע"ב (ראו להלן). בהבנה פשוטה של המציאות ברור שהנשים השתתפו בהלוויית המת, שכן תפקידן היה לעורר את הצער דווקא בעת ההלוויה עצמה.
2. בתלמוד הבבלי, שבת קנג ע"א מצוין מנהגם השונה של בני גליל ובני יהודה בעת ההספד. רש"י שם מסביר שבגליל היו סופדים לפני המיטה וביהודה לאחר המיטה, מקום הליכת הנשים שונה בהתאם ותלוי במנהג המקום. ראו ר' ראובן מרגליות, *מרגליות הים: מסכת סנהדרין* (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ח) על אתר בסנהדרין, סעיף ו.
3. חכמים שם דוחים את ראייתו של רבי יהודה, ומוכיחים מן הכתוב שדוד היה יוצא מבין האנשים ונכנס לבין הנשים במטרה לפייסם.
4. שם ב, ג [כ ע"ב]

> אית תניי תני הנשי׳ מהלכות תחילה והאנשים אחריהם ואית תניי תני אנשים תחילה והנשים אחריהם. מאן דמר הנשים תחילה שהן גרמו מיתה לעולם, מאן דמר האנשים תחילה מפני כבוד בנות ישראל שלא יהו מביטין בנשים.[5]

מסוגיות הבבלי והירושלמי ברור כי נשים היו מלוות את המת[6], וברור שהן רשאיות ללוותו. השאלה היחידה הנידונה היא מהו מקומן בהלוויה. משני התלמודים ומכל השיטות ברור שצריכה להיות הפרדה בין הגברים והנשים, אלא ששיטה אחת העדיפה שיודגש הדבר שהנשים הן אלו שגרמו מיתה לעולם, ולא חשו בעת ההלוויה לפן מסוים של הצניעות – ראיית הגברים את הנשים; ואילו שיטה אחת הציבה את עניין הצניעות בראש, והיא חוששת לעניין זה גם בעת ההלוויה, ולכן לפיה נשים הולכות בסוף. טעמה של השיטה הראשונה נעוץ בהווה ההלכתי הריאלי – כיצד תישמר הצניעות בעת ההלוויה, ואילו טעמה של השיטה השנייה נעוץ בעבר הארכיטיפי של חטא חוה.

השקיפות של הסוגיות בתלמודים ברורה גם מתוך דיוני הראשונים, אשר עולה מהם כי גדרי הצניעות הם השאלה היחידה הנמצאת בבסיס הדיון. כך היא הערת התוספות על אתר[7] בהבנת שיטת ר׳ יהודה, המסבירה שאין להקשות הכיצד ר׳ יהודה אינו חושש לעניין הצניעות, "דכיון דשעת צער הוא ליכא למיחש להרהור". כאמור, בדיוק בנקודה זו מוצגת גישה חולקת בירושלמי ("שלא יהו מביטים בנשים"). כך מקשה גם המרדכי, וגם מתוך דבריו משמע שעניין הצניעות הוא העניין היחיד הנדון בסוגיות אלו[8]:

> ותימה היאך יוצאות לפני האנשים שלא יסתכלו בהם, הא אשכחן בפרק החליל[9] שהקיפוה לעזרת הנשים גזוזטראות כדי שלא יסתכלו בנשים. וי"ל

5. מעניין הוא שלפי המאן דאמר האחרון החשש הוא לכבודן של הנשים, שאם הגברים יביטו בהם בעת ההלוויה ייפגע כבודן, ולא מפני שהנשים עלולות להכשיל את הגברים. כך דייק גם ר׳ מנשה קליין, *שו"ת משנה הלכות* (ז׳ כרכים; ברוקלין: מכון משנה הלכות גדולות, תשנ"ח) י: מדור התשובות, סימן רטו, מלשון הירושלמי שנקט לשון "מפני כבודן" ולא מפני "מכשול".
6. אם כי לא ברור אם היו נכנסות לבית החיים, וראו להלן סעיף ג.
7. ד"ה "נשים"
8. סנהדרין, סימן תרפד
9. בבלי, סוכה נא ע"א: "תנו רבנן: בראשונה היו נשים מבפנים ואנשים מבחוץ והיו באים לידי קלות ראש, התקינו שיהו נשים יושבות מבחוץ ואנשים מבפנים. ועדיין היו באין לידי קלות ראש.

> הכא כיון דעת צער הוא ליכא למיחש. ובירושלמי דפרקין פליגי ביה. ועל מנהג שלנו היה תמה ר"י בר אברהם שבשעת הולכת המת לבית הקברות יוצאות הנשים לבסוף, ובחזרה יוצאות תחילה, והיה מפרש המנהג כמ"ד יוצאות לבסוף, וכיון שהן אחרונות בשעת הוצאת המת א"כ יש להן להיות ראשונות בשעת חזרה שלא לעבור דרך עליהן.

לאור זאת ברורה פסיקתו של הרמב"ם[10]: "ומקום שנהגו נשים לצאת לפני המטה יוצאות לפני המטה, לאחר המטה יוצאות לאחר המטה".[11] כן היא גם פסיקת הטור[12], וכן פסיקת רוב הראשונים.

גם מתוך ברייתא המובאת במסכת מועד קטן[13] ובקידושין[14], ובצורה מורחבת במסכת שמחות[15], משמע שנשים השתתפו בטקס הקבורה. הברייתא עוסקת באופני הקבורה של ולד שמת, ולפיה אין צורך שקהל רב ילווה תינוק בן יומו שנפטר, ודי בשלושה אנשים שילווהו – אישה אחת ושני גברים או גבר אחד ושתי נשים (שנוי במחלוקת). אולם ולד בן שלושים יום ומעלה שנפטר יוצאים ללוותו נשים וגברים:

> היוצא בחיק נקבר באשה אחת ובשני אנשים, אבא שאול אומר באיש אחד ובשתי נשים [...]. ואין עומדין עליו בשורה, ואין אומרים עליו ברכת אבלים, עד שיהא בן שלשים יום. בן שלשים יום יוצא באנשים ובנשים, בגלוסקמא

התקינו שיהו נשים יושבות מלמעלה ואנשים מלמטה. היכי עביד הכי והכתיב הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל. אמר רב קרא אשכחו ודרוש וספדה הארץ משפחות משפחות לבד משפחת בית דוד לבד ונשיהם לבד. אמרו והלא דברים קל וחומר. ומה לעתיד לבא שעוסקין בהספד ואין יצר הרע שולט בהם אמרה תורה אנשים לבד ונשים לבד, עכשיו שעסוקין בשמחה ויצר הרע שולט בהם על אחת כמה וכמה". רש"י, שם: "שעוסקין בהספד - באותה שעה, והמצטער אינו מיקל ראשו מהר, ועוד, שאין יצר הרע שולט, כדקאמר קרא והסירותי את לב האבן, ולקמן אמר שהקדוש ברוך הוא שוחטו וכו', אמרה תורה וכו' ".

10. הלכות אבל יב, יא
11. העובדה שגם בפסיקת ההלכה הועמדה ההלכה על מנהג המקום, מחזקת את קריאת הסוגיות שיש כאן דיון בגדרי צניעות ותו לא.
12. יורה דעה סימן שנט
13. כד ע"א-ע"ב
14. פ ע"ב
15. ג, ב

> ובאגפיים עד שיהא בן שנים עשר חדש. בן שנים עשר חדש יוצא באנשים ובנשים ובגלוסקמא ובכתף עד בן שלש שנים.

מהלשון "נקבר באשה אחת" יש לדייק שהנשים נכחו בטקס הקבורה עצמו ולא רק השתתפו בליווי התינוק המת.[16]

ב. אגדתא וזוהר

רוח אחרת לגמרי מהדיון התלמודי ומדברי הראשונים עולה מאגדתא בבבלי ומדברי הזוהר. אלו צובעים את הימצאותן של נשים בבית הקברות בצבעים שליליים,[17] ומחברים בין מלאך המוות לנשים המשתתפות בהלוויית המת. כך הם דברי הבבלי במסכת ברכות[18]:

> אמר רבי יהושע בן לוי, שלשה דברים סח לי מלאך המות [...] ואל תעמוד לפני הנשים בשעה שחוזרות מן המת, מפני שאני מרקד ובא לפניהן וחרבי בידי ויש לי רשות לחבל. ואי פגע מאי תקנתיה? לינשוף מדוכתיה ארבע אמות, אי איכא נהרא ליעבריה, ואי איכא דרכא אחרינא ליזיל בה, ואי איכא גודא ליקו אחורא, ואי לא ליהדר אפיה ולימא ויאמר ה' אל השטן יגער ה' בך וגו' עד דחלפי מיניה.[19]

דברי ריב"ל מעידים שנשים משתתפות בהלוויית המת, ודווקא בשל כך יש להיזהר מלפגשן בעת החזרה מהקבורה.

16. גם מדברי ר' ישמעאל במשנה, מועד קטן ג, ח משמע שנשים נטלו חלק בהלוויה: "נשים במועד מענות אבל לא מטפחות. ר' ישמעאל אומר אם היו סמוכות למטה [של מת] מטפחות". אמנם מכאן אין עולה בבירור שהיו נכנסות לבית החיים, לשיטת אלו הרוצים להבחין בין ליווי המיטה לבין כניסה לבית העלמין (ראו להלן), אין סיוע ממשנה זו.
17. אמנם גם שיטת התלמוד הירושלמי המציבה את הנשים בראש המיטה מפני ש"גרמו רעה לעולם" אינה מטיבה עם הנשים, אך פער רב יש בין הקשר בין נשים ומוות העולה מגישה זו בירושלמי לקשר שבין נשים ומוות העולה מדברי האגדתא והזוהר.
18. נא ע"א
19. ראו פירושו של ר' יוסף חיים, *בן יהוידע* (ד' כרכים; ירושלים: י' סאלם, תשנ"ח) לאגדתא זו המציין "ולכן נוהגים עתה שאין הנשים הולכים בהלוויית המת". וראו שם את פירושו בעקבות דברי האר"י שמלאך המוות מדבר דווקא עם הנשים, הואיל והן "מצד הדין", וכן היה גם בראשית הבריאה שהנחש בחר לדבר דווקא עם חוה. בעקבות אגדתא זו הדגישו כמה פוסקים את הסכנה דווקא בפגישת נשים בחזרתן מן המת, יותר מפגישה אתן בבית הקברות עצמו. אגדתא זו מצוטטת במחזור ויטרי, סימן רעה ובסידור רש"י, סימן תקעח.

כאמור רוב הראשונים שדנו בעניין השתתפות נשים בהלוויה התייחסו רק אל הברייתות שבבבלי ושבירושלמי. אולם פסיקתו של ר׳ שמשון בר צדוק, תלמיד המהר"ם מרוטנבורג, מוסבת גם אל האגדתא שבברכות[20]: "כשחוזרים מבית הקברות לבתיהם אומרים ובלע המות [...] הנשים הולכות לבתיהן תחלה, לפי שמלאך המות והשטן מרקדין לפניהם".

רעיון דומה לאגדתא המוזכרת מובע בצורה מורחבת בדברי הזוהר, פרשת ויקהל[21]:

> אר"ש הא־להים, רובא דעלמא לא מיתו עד לא מטא זמנייהו, בר דלא ידעי לאסתמרא גרמייהו. דהא בשעתא דמיתא אפקי ליה מביתיה לבי קברי מלאך המות אשתכח ביני נשי. אמאי ביני נשי? דהכי הוא אורחוי מיומא דפתי לחוה ובגינה גרים מותא לכל עלמא, ועל דא קטיל בר נש וגוברי אשתכחו עם מיתא, עאל ביני נשי בארחא ואית ליה רשו למקטל בני נשא, ואסתכל באנפייהו בארחא דאתחזיאו קמיה משעתא דמפקי ליה מביתיה לבי קברי עד דאהדרו לביתייהו, ובגיניהון גרים מותא לכמה גוברין בעלמא עד לא מטא זמנייהו, ועל דא כתיב ויש נספה בלא משפט. בגין דסליק ואסטין ואדכר חובוי דבר נש קמיה קודשא בריך הוא, ואתדן על אינון חובין ואסתלק עד לא מטא זמניה. מאי תקנתיה? בשעתא דנטלי מיתא לבי קברי יהדר בר נש אנפוי וישבוק לנשי בתר כתפוי, ואי אינון מקדמי יהך לאחורא בגין דלא יתחזי עמהון אנפין באנפין, ולבתר דמהדרי מבי קברי לא יהדר בההוא ארחא דנשי קיימן ולא יסתכל בהו כלל, אלא יסטי בארחא אחרא. ובגין דבני נשא לא ידעי ולא מסתכלן דא, רובא דעלמא אתדנו בדינא ואסתלקו עד לא מטא זמנייהו. א"ר אלעזר אי הכי, טב ליה לבר נש דלא יוזיף למיתא. א"ל לא, דהא בר נש דאסתמר כהאי גוונא אתחזי לארכא דיומין, וכל שכן לעלמא דאתי.

גם על פי הזוהר מלאך המוות נמצא בין הנשים בשעה שחוזרות מן המת, ובאותם רגעים ניתנת לו רשות לחבל בכל אדם. לפיכך ההמלצה המתבקשת, שהיא בגדר חובה, שאין להסתכל כלל בנשים החוזרות מן המת, ואם בכל זאת נפגש אתן האדם, מוצעות לו דרכים שונות לחמוק מהן, ובעצם ממלאך המוות.

20. תשב"ץ, מהדורת ורשה, סימן תנז.
21. דף קצו ע"א־ע"ב

שני עניינים מודגשים בזוהר יותר מן האגדתא שבבבלי. האחד, המציאות המתוארת לעיל, שלפיה מלאך המוות נמצא בין הנשים בחזרתן מן המת, גורמת לכך שיש אנשים שנקטפו מן העולם טרם זמנם, מודגשת יותר בזוהר. בבבלי מופיע רק המשפט "ויש לי רשות לחבל". אגב, בזוהר מודגשת במיוחד פגיעתו של מלאך המוות דווקא בגברים.

עניין אחר, מהותי, מופיע בסוף דברי הזוהר ואין לו כלל הד באגדתא שבבבלי. לאור תיאור המצב המסוכן שיש לנפגש עם נשים כשהן חוזרות מן המת, שואל ר' אלעזר את אביו אם המסקנה המתבקשת היא שעדיף לו לאדם שלא ללוות כלל את המת, כדי שלא יכניס את עצמו למצב של סכנה. ר' שמעון שולל מסקנה אפשרית זו, שכן מי שהולך להלוויית המת ומצליח לשמור על עצמו מהיתקלות בנשים, זוכה לאורך ימים בעולם הזה וכל שכן זוכה לעולם הבא. לא עלה על דעתם של רשב"י ושל בנו למנוע מנשים להשתתף בהלוויה, אף שייתכן שזה הפתרון הפשוט ביותר לאותה מציאות מסוכנת המתוארת לעיל.

בפשטות מן הזוהר ברור שנשים יכולות ללוות את המת, אלא שיש לגברים להיזהר ביותר מלפגשן. יחד עם זאת קיים פער מסוים בין הרישא והסיפא של הזוהר. התיאור ברישא מדגיש שפגישת נשים החוזרות מן המת היא כה מסוכנת ויש בה לקצר גם את חייו של הזכאי, ששאלתו של ר' אלעזר כה מובנת והגיונית, ולולא דברי ר' שמעון ייתכן שהתשובה לשאלתו הייתה הן.

ג. פסיקת רבי יוסף קארו

כאמור, הטור[22] פסק בעניין לוויית נשים את המת כפי העולה מן הגמרא ובלשון הדומה ללשון הרמב"ם: "מקום שנהגו נשים לצאת לפני המטה יוצאות מקום שנהגו להיות אבלים הולכין לפני המטה הולכין".

על פסיקה זו מעיר הבית יוסף[23]: "ובספר הזוהר פרשת ויקהל כתוב שיש למנוע לנשים מלצאת לבית הקברות, מפני שאם יוצאות גורמות רעה לעולם, וכן ראוי למנען".

22. יורה דעה שנט
23. ד"ה "מקום"

לדידו של ר"י קארו פשט הזוהר הוא שיש למנוע מן הנשים לצאת לבית הקברות, דוק בלשונו: "בספר הזוהר [...] כתוב שיש למנוע". הוא מוסיף ומחזק את דבריו "וכן ראוי למנען". רוצה לומר, בידוע לי שאין הלכה זו נמצאת בתלמוד, אך זוהי ההלכה או ההנהגה הראויה.

כיצד ייתכן שר"י קארו קורא את הזוהר באופן שברור לו ש"כתוב" בזוהר שיש למנוע מנשים לצאת לבית הקברות, בעוד שכאמור פשט הזוהר הוא שיש להיזהר מלפגוש את הנשים בחזרתן מן המת?

לדעת רי"מ טוקצינסקי[24] הבנת בית יוסף ולהלן השולחן ערוך מתוך הזוהר שנשים לא תלכנה לבית הקברות היא מדויקת, שכן "המדקדק בלשון הזוהר שם שישאירו את הנשים מקמי דמטי לקבר, וכשחוזרין מן הקבר לא יפגשו בפני נשי שנשארו קיימות במקומן". לפי הצעה זו אכן "כתוב" בזוהר שנשים לא תיכנסנה לבית הקברות: נשים רשאיות ללוות את המת, אך הן אינן נכנסות לבית החיים.

הדיוק של רי"מ טוקצינסקי בלשון הזוהר מוסב על החלק העוסק בהמלצה לאדם כיצד לא יגיע לאותו מפגש עם המשחית שניתנה לו רשות להשחית באותה שעה: "ולבתר דמהדרי מבי קברי לא יהדר **בההוא ארחא דנשי קיימן** ולא יסתכל בהו כלל". אולם ספק אם יש להבין את דברי הזוהר כפי שמציע רי"מ טוקצינסקי. נראה לי שהמשפט "בההוא ארחא דנשי קיימן" אינו בא לציין שנשים משתתפות בהלוויית המת אך אינן נכנסות לבית החיים, אלא הוא תיאור של סיטואציה ברורה לכול, והיא פשט התלמוד, שקיימת הפרדה בין גברים ונשים בעת ההלוויה (בהליכה ובבית הקברות עצמו), ועל הגבר הדואג לשלומו להקפיד לא להיכנס למתחם הנשי.

בכך נשארת התמיהה: הכיצד כתב ר"י קארו שכך כתוב בזוהר? בפשטות דומה שהוא משלים על פי עצמו את המסקנה המתחייבת לדעתו מדברי הזוהר. הוא נותן דגש לרישא של הזוהר, ומתעלם מדברי הסיפא – תשובת רשב"י לר' אלעזר. על פי הבנתו המצב המזדמן לאדם בפגשו אישה השבה מן המת כה מסוכן, עד שללא ספק כוונת הזוהר היא כי יש למנוע מן הנשים לצאת לבית הקברות, על אף הסיפה.[25]

24. ר' יחיאל מיכל טוקצינסקי, *גשר החיים* (ב' כרכים; ירושלים: דפוס סולמן, תש"כ) א, פרק יד, סעיף טו, הערה 6.

25. מעניין שר"י קארו סומך את דבריו על דברי הזוהר ואינו מזכיר כלל את האגדתא שבבבלי. שמא דברי הבבלי בהיותם אגדתא אינם מחייבים, ואילו לדידו דברי הזוהר הם הדרכה מעשית מחויבת.

קריאתו של ר"י את הזוהר באה לידי ביטוי בפסיקתו בשולחן ערוך, שם:

(א) מקום שנהגו לצאת נשים לפני המטה יוצאות. מקום שנהגו לצאת לאחר המטה יוצאות. ועכשיו נהגו שאין יוצאות אלא לאחר המטה, ואין לשנות; (ב) יש למנוע מלצאת נשים לבית הקברות אחר המטה.

בפשטות, בהלכה א' קובע ר"י קארו את ההלכה הצרופה העולה מן התלמודים, הלכה המחייבת את הכול ושעניינה גדרי צניעות – הפרדה בין נשים לגברים. בהלכה ב' הוא קובע הלכה על פי דברי הזוהר[26]. אולם לא כך הבין הש"ך את היחס בין שתי ההלכות, ואלו דבריו: "יש למנוע כו' ־ כלומר שיצאו אחר המטה וכדלעיל סעיף א', אבל יש למנוע שלא יצאו לבית הקברות אחר המטה שאם עושים כן גורמים רעה לעולם ח"ו". ר' יוסף שאול הלוי נתנזון, בעל הגהות יד שאול, הסביר את דברי הש"ך:

כוונת הש"ך ליישב דבס"א מבואר דיש מקומות שיוצאות לפני המטה ועכשיו נהגו שאין יוצאות אלא אחר המטה, ואח"כ כתב שיש למנוע, וע"ז מחלק דבעיר יש מקומות, אבל בבה"ק ודאי יש לחוש שלא יצאו אחר המטה.

הש"ך מחלק בין ליווי המת בעיר – בזה נוטלות הנשים חלק ואין חשש סכנה, לבין כניסת הנשים לבית הקברות – זאת יש למנוע מן הנשים. על פי הבנה זו, אין מחלוקת בין הגמרא לזוהר, שכן דברי הגמרא מועמדים בעיר, ודברי הזוהר בבית הקברות.[27]

אולם ייתכן שיש מכאן חיזוק מה לשיטתו של רי"מ טוקצינסקי, שכן לדידו אכן רק בזוהר כתוב שאין לנשים להיכנס לבית הקברות, אך בדברי ריב"ל שבברכות לא נאמר דבר זה. ברם העובדה שר"י קארו אף אינו מזכיר כלל את האגדתא מחזקת לדעתי את האפשרות הראשונה.

26. כך לשונו של בית הילל (ר' הלל הירץ) על אתר: "ועכשיו נהגו שאין יוצאות אלא לאחר המיטה ואין לשנות – וכדי שלא תקשי אהדדי ממה שכתב בס"ב יש למנוע מלצאת נשים לבית הקברות אחר המטה עכ"ל, א"כ משמע שאסור לצאת הנשים אחר המטה, ולעיל מיניה כתב ועכשיו נהגו שאין יוצאות אלא לאחר המטה וכתב על זה ואין לשנות. ונראו לפרש הא דכתב ואין לשנות הוא איירי מדינא דגמ' שלנו, והא דכתב יש למנוע וכו' הוא מדברי הזוהר בפרשת ויקהל, והביאו הב"י בסי' זה".

27. כך כאמור מיישב גם הרי"מ טוקצינסקי בין הזוהר והגמרא, ראו גשר החיים, שם. אולם לעניות דעתי בפשטות על פי סוגיות הגמרא לא ניתן להבחין בין הליכה בעיר עצמה לבין הימצאות בבית הקברות. על חילוקו של הש"ך ניתן להקשות גם מהגמרא בברכות וגם מהזוהר. בעניין זה ראו שו"ת שבט הלוי, ב, סימן ריב, שהבנת הש"ך אינה מחויבת, ולדבריו אחרי שהביא המחבר את סעיף ב', אז עיקר פסיקתו שאין לנשים לצאת כלל להלוויה, לא שנא בעיר לא שנא כניסה ממש לבית קברות.

אין לתמוה על כך שר"י קארו פסק על פי הקבלה, שכן פסיקות רבות שלו מבוססות על הזוהר[28], ואולם האופן שבו נקרא הזוהר על ידו מתמיה, שכן יש בו התעלמות מפשט הדברים ובפרט מהסיפא שלהם.[29]

ד. השגות הפוסקים על פסיקתו של ר"י קארו

להלכה שהובאה לעיל אצל ר"י בשולחן ערוך, ושלפיה יש למנוע מנשים ללכת לבית הקברות, התנגד נחרצות ר' משה פורטו כהן אשכנזי מקרימונה, בן המאה הט"ז, תלמידו של ר' אברהם פורטו כהן.[30] התנגדותו של אמפ"ך מבוססת על עמדתו העקרונית נגד שילוב קבלה בהלכה.[31]

רוב נושאי הכלים של הטור והשולחן ערוך וכן אחרונים רבים החזיקו אחרי ר"י קארו בקריאתו המסוימת את דברי הזוהר, וחזרו והפנו לזוהר. אולם קריאה זו לא קיבלה הסכמה מכולם, ויש שהשיגו על האופן שבו הפנים ר"י קארו את המסר של הזוהר. אולם בניגוד לאמפ"ך אין מובעת בדבריהם התנגדות עקרונית לשילוב הקבלה בהלכה, אלא שלטענתם המסר העולה מהזוהר אחר הוא.

התפלמסות מסוג זה עם דברי ר"י קארו נמצאת בדברי האורח מישור לר' יוחנן קרמניצר. האורח מישור מגיב על דברי הרמ"א בדרכי משה הארוך. הרמ"א מצטט את דברי ר"י קארו בבית יוסף ואת הפניתו לזוהר. על תמימות דעים זו של הרמ"א עם הבית יוסף וכן על קריאתו של ר"י קארו את הזוהר תמה האורח מישור, וכה דבריו:

> רבינו [הרמ"א] נמשך אחרי דברי ב"י וכן נמשכו אחריו כל האחרונים. ואשתומם כשעה חדא דבזוהר שם פ' ויקהל אינו מבואר שם כלל כמשמעות הב"י [...]. (ומבאר שם שהמלאך המות נמצא בין הנשים המלוות את המת ויכול להזיק לכל הנפגש אתם פנים כנגד פנים, ומסיים) מאי תקנתיה יהדר בר נש אנפוי וישבוק [...]. אמר רבי אלעזר (מקשה) אי הכי טב

28. כן הם דברי כץ, הלכה וקבלה, עמ' 68: "קלט הוא [ר"י קארו] מן הזוהר יותר מכל פוסק אחר לפניו, וכן העניק להוראותיו סמכות מרחיקת לכת יותר משעשו קודמיו".
29. ולולא שהוא עצמו בבית יוסף הפנה לזוהר שבפרשת ויקהל הייתי חושדת שמדובר בפסקה אחרת בזוהר שאיננה בידינו, וזאת לאור לשונו: "בזוהר כתוב".
30. שו"ת אמפ"ך, סימן ח, דף קיט, ב. הובא אצל מאיר בניהו, "ויכוח עם הקבלה", *דעת* 5 (תש"ם) עמ' 104.
31. בניהו, שם.

> ליה לבר נש דלא יוזיף (פירוש ילוה) למיתא, א"ל לא [...]. הרי מבואר אדרבא איפכא, דהיה קשה לרבי אלעזר דטב ליה לבר נש דלא לוזיף למתא, ולא נזכר כלל למנוע לנשים, רק השיבו יזהרו האנשים היטב שלא לאסתכל בהו ויזכו לחיי עולם הזה ועולם הבא. ודבר זה מהתימא גדולה על הב"י והאחרונים שנמשכו אחריו ולא הרגישו בזה.

האורח מישור טוען שדברי הסיפא של הזוהר, כלומר תשובתו של רשב"י לר' אלעזר, מוכיחים כי המסקנה העולה מדברי הזוהר היא שיש להיזהר מאוד מלפגוש נשים בחזרתן מן המת, אך בשום פנים ואופן אין מסקנת הדברים שיש למנוע מנשים ללוות את המת.

גם ר' יעקב בן שמואל מצויזמיר חולק בשו"ת בית יעקב[32] על פסיקת ההלכה של ר"י קארו, שכן מן הגמרא שלנו מוכח בבירור שאין למנוע מנשים ללכת לבית הקברות, שהרי נאמר בה מפורשות שנשים ליוו את המת. יתר על כן, מכך שהגמרא מציינת שדוד המלך היה נכנס בין הנשים (והאנשים) במטרה לפייסם מוכח לדבריו שאין סכנה בדבר, אחרת דוד לא היה נכנס בין הנשים. הוא מוסיף ומדייק מהשיטה המובאת בירושלמי ומוזכרת בתוספות שנשים הולכות בסוף המיטה "לפי שגנאי לבנות ישראל שיסתכלו בהם אנשים", שגנאי יש כאן אך לא סכנה. לפיכך מסקנתו היא ש"לעולם יש היתר [לנשים ללכת לבית הקברות] רק שלא יסתכל אנפין באנפין ממש".

דבריו אלו של בעל הבית יעקב הם תשובה לשאלה "אם יש סמך בגמ' דידן מה שמונעים נשים לילך לבית הקברות כשמלוין את המת". לאור תשובתו ברור שאין הוא מקבל את דברי הש"ך שהובאו למעלה שיש להבחין בין הליווי בעיר לבין הכניסה לבית הקברות.

בסוף דבריו הוא מנסה בכל זאת ליישב בין דברי הגמרא והזוהר, ומציע שגם לדברי הזוהר הסכנה והחשש ממלאך המוות קיימים רק כשמדובר בהלוויה של אדם שמת על מיטתו, אולם במקרה של אדם שנהרג או נרצח אין חשש ממלאך המוות.

32. סימן עב

בחיתומו של סעיף זה, מעניינת היא הערתו של רא"א אייזיק הירשוביץ (איש קאוונא ופיטסבורג) באוצר כל מנהגי ישורון[33]. הוא מביא את לשון השולחן ערוך שיש למנוע מנשים ללכת לבית הקברות וכותב:

> ומקורו מזוהר ויקהל. הטעם משום שבעת ההספד והקבורה באים אנשים ונשים בערבובי' וזה דוחק את זה ויש לחוש להרהור במחשבות אסורות במקום הראוי להרהר בתשובה, לזאת מה טוב שיתרחקו אז הנשים מן האנשים, ולהפחיד את ההמון נתנו טעם כמו שעלה על לבם שיתקבל.

מטרתם של דברי ה'הפחדה' שבזוהר היא רק ליישב את הלכות הצניעות על לב העם, ואין בהם עניין מהותי מצד עצמם.

ה. גלגולה של הלכה קבלית

למן הרגע ששילב ר"י קארו את הזוהר בפסיקת ההלכה אנו מוצאים בדברי הפסיקה ובתיאורי הנהגות רצויות את שני העקרונות השונים בדבר הליכת נשים לבית קברות משמשים יחד ולעתים בערבוביה. דהיינו, עיקרון אחד הלכתי מובהק העולה מהתלמוד – עניין הצניעות כדבר מחויב בעת ההלוויה, שלפיו מודגשת חובת ההפרדה בין המינים. בהקשר זה, רוב הפוסקים אימצו את השיטה שהנשים תלכנה לאחר הגברים ולא בראש.[34] עיקרון אחר, 'מיסטי־רוחני', העולה מהזוהר, המורה שאין נשים נכנסות לבית הקברות, מפני שכך חלילה יכולה להימשך רעה לעולם.

יש מהפוסקים שלא חשו כלל לדברי הזוהר;[35] יש שאינם מבחינים בין שני העקרונות, לא באופיים השונה, לא במקורם השונה ולא בחובת הציות להם; יש המציינים את שני העקרונות אך ההפרדה ביניהם בכל הרמות ברורה; ויש שהכריעו על פי העיקרון ההלכתי אך השתמשו גם בנימוק הקבלי.

ספר חשוב בהתפתחות הנושא הנדון הוא הספר מעבר יבוק למקובל האיטלקי ר' אהרן ברכיה ממודינה, בן המאה הי"ז. הספר הוא חיבור דרשני מקיף הכולל הנהגות

33. עג, ג
34. כאמור הרמב"ם והטור השאירו את הדבר על פי מנהג המקום, ואילו שאר הפוסקים אימצו את דברי ר"י קארו שהיום המנהג הוא שהנשים הולכות אחר הגברים "ואין לשנות".
35. כאמור למעלה רמב"ם, טור, שו"ת אמפ"ך, וראו עוד להלן.

טקסים ותפילות לשכיב מרע ולסובבים אותו, והוא מבוסס על תיאוסופיה קבלית ועל תורות מוסר קבליות ובעיקר משוקע בו מתורת האר"י. ואלו דבריו[36]:

> [בזוהר] הזהיר בכל תוקף לבל יתראו הנשים עם האנשים בעת הליכתן לבית הקברות כל שכן בעת חזרתן שמלאך המות ביניהן [...]. לכן יש למנוע הנשים מללכת לבית הקברות עם האנשים, וכל שכן בחזרתן ובשום פנים לא ילך בדרך עמה אז. והועד לפני מפי אדם כשר שכך נתפשט המנהג בכל ארץ הצבי ובבבל ובכל מלכות מזרח, שבתחילה הולכים האנשים ושם עומדים שמשים ממונים להפריש הנשים שלא יתחילו לצאת עד אחר שעברו כל האנשים,[37] ואחר הקבורה מתעכבים שם הנשים כמו רביע שעה עד שיצאו כל האנשים, ושם מקוננות על הנפטר. ויש מקומות שאינן יוצאות אחר המיטה כלל. וגם מדברי הגמ' נראה שלא היו יוצאות עם האנשים, דאמרי' בפ' כ"ג מקום שנהגו לצאת לפני המטה יוצאות ומקום שנהגו לילך אחר המטה הולכות. ומפרש בירושלמי מפני כבודן של בנות ישראל שלא יסתכלו בהם האנשים. הנה כי חשו בירושלמי להסתכלות בהן. הגם שפשט דבריו יראה משום הרגל עבירה יוכל גם כן לפרש שכוונתו גם למה שאמרו בזהר, וזהו כבודן לבל יגרמו נזק לעולם.

ר' ברכיה מודע להבדל בין דין הגמרא לדברי הזוהר. הוא מקנה חשיבות לסכנה המתוארת בזוהר, ולכן המלצתו היא למנוע מהנשים ללכת לבית הקברות יחד עם האנשים. הוא אינו טוען שיש למנוע מהנשים ללכת לבית הקברות, כפי שטען ר"י קארו, ודאי אינו טוען שכתוב כך בזוהר. יחד עם זאת דברי הזוהר כה חשובים בעיניו, עד שהוא מציע, בניגוד לפשט, שדברי הירושלמי הם הנימוק לדברי הזוהר, ובעצם גם חשש ההסתכלות בנשים שהוזכר בירושלמי הוא כדי שלא יגרמו הנשים נזק בעולם. בכך כורך ר' ברכיה את הנימוק ההלכתי ואת דברי הזוהר לדבר אחד.

מדבריו נמצאנו למדים שהמנהג הדומיננטי באותה תקופה "בכל ארץ הצבי ובבבל ובכל מלכות מזרח" הוא שנשים משתתפות בהלוויית המת ונכנסות לבית הקברות,

36. מאמר ג, פרק י

37. ראו בהקשר זה את תיעודו של Jacob Rader Marcus, "The Triesch Hebra Kaddisha", *HUCA* 19 (1945-1946) עמ' 180-181, בעניין תפקידו של השמש להפריד בין נשים לגברים בעת הלוויות, לעתים אפילו על באמצעות זריקת אבנים. מכל מקום ברור מנוהג זה שנשים השתתפו בהלוויה.

כמובן תוך שמירה על הפרדה בין המינים, כפשט דין הגמרא. אכן בתקופה זו יש מקומות שאין הנשים יוצאות אחר המטה כלל. אגב לפי מנהג המוזכר כאן נשים הלכו אחר הגברים בעת ההלוויה וחזרו אחרונות מבית הקברות, בשונה מהמנהג שהוזכר ברמ"א (דרכי משה, טור, שם), שלפיו נשים יוצאות אחרונות וחוזרות ראשונות. כדאי לשים לב שר' ברכיה מבסס את הנהגתו ישירות על הזוהר ואינו מזכיר את דברי השולחן ערוך. אמנם הוא אינו פוסק כשולחן ערוך, שיש למנוע מנשים להיכנס לבית הקברות, אך גם אינו מזכירו כדי לבסס את דבריו.

ר' ברכיה מעיד על עצמו שכשהוא מגיע למקום חדש הוא בוחן את בתי הקברות ואת אורחותיהם של החברא קדישא שבעיר. בהקדמתו לספרו הוא חולק שבחים לקהילת מנטובה, לעדה עצמה, לחכמיה ולאנשי חסד של אמת, על הסדרי הקהילה ועל הנהגותיה בעניין קבורת המת. העובדה שהוא מציין את מנהג ההפרדה בין נשים לגברים מ"ארץ הצבי ובבל", וכן יש מקומות שבהם נשים אינן יוצאות אחר המיטה כלל, מעידה שבקהילתו הוא – מנטובה – לא נהג נוהג זה.

גם בפסיקתו של הרש"ז מלאדי מצוי שילוב בין שני העקרונות הנזכרים: הוא מקבל את תיאור המציאות על פי האגדתא שבבבלי (ובדברי הזוהר), דהיינו אכן מלאך המוות מרקד בין הנשים ויש לו רשות לחבל. אולם אין הוא מסיק מכאן, כפי שהסיק ר"י קארו, שיש למנוע מן הנשים ללכת לבית הקברות, אלא שיש להישמר מפני היתקלות בנשים החוזרות מן המת, כפשט דברי הזוהר:[38]

> אסור לעמוד בפני הנשים בשעה שחוזרות מן המת מפני שמלאך המות מרקד ובא לפניהם ויש לו רשות לחבל, כי עולה ומסטין ויורד ונוטל נשמה, וכן כשהולכות אחר המת לא יפגע אותן פנים אל פנים אלא ילך מאחריהם או לפניהן, ובחזירתו ילך בדרך אחרת שלא יפגע אותן.

גם הקיצור שולחן ערוך (קצח, י) קיבל מהגמרא בברכות את עניין הסכנה שיש במפגש עם נשים כשחוזרות מן המת, אך הוא מתעלם מהדרכתו של ר"י בשולחן ערוך, ופוסק רק על פי דין הגמרא: "צריכין ליזהר מאוד לבל יתראו הנשים עם האנשים כשהולכין לבית הקברות ומכל שכן בחזרתן, כי יש חס ושלום סכנה בדבר".

38. שולחן ערוך, ר' שניאור זלמן (ו' כרכים; ברוקלין: אוצר חסידים, תשכ"ז) הלכות שמירת גוף ונפש, סימן י.

בפסיקה זו הוא מתעלם למעשה גם מדברי הרמ"א, שכן כאמור בדרכי משה אימץ הרמ"א את דברי הבית יוסף.

במנהג תימן אומצה פסיקתו־הדרכתו של ר"י קארו באופן טוטאלי, ולא כפי שהובנה על ידי הש"ך, ומנהגם, לפחות כשהיו בתימן, שאין הנשים יוצאות כלל ללוות את המת, על אחת כמה וכמה שאינן נכנסות לבית הקברות,[39] זאת בניגוד לפסק הרמב"ם כאמור לעיל.

אין בכוונתי לפרט את כל השתלשלות מנהג כניסת נשים לבית קברות כפי שהוא התרחש במציאות,[40] שכן עיקר דבריי מופנים אל תהליך הפסיקה ועקרונותיה.

39. "ומנהג קהילותינו בתימן שאין הנשים יוצאות ללוויה כלל ואפילו לאשה שמתה, אלא נשארות בבית ומקוננות בבכי מר ובחרוזים כצחות לשונן, עד שחוזרים האנשים מבית הקברות. ובזמנינו כעת נתרופף המנהג בהרבה מקומות ולא שפיר עבדי, ולכל הפחות יהיו בריחוק מקום מאחוריהם" (אור ההלכה, ארגון להפצת מסורת חכמי תימן, יורה דעה, שנט, שסב, תשס"ג). כן הם הדברים ב*שו"ת דברי חכמים* לר' יצחק הלוי (ירושלים: הוצאת המחבר, תשל"ב) יו"ד, סימן לז: "יצאה מכלל זה יהדות תימן שאין הנשים יוצאות מפתח הבית ללוות ומכ"ש שאין הולכות לבית הקברות. תהא מנוחתם כבוד רבני וחכמי תימן שגדרו ועשו סייגים לבלי בא לידי מכשול מכל הבחינות, ועד כמה היתה יהדות תימן נשמעת למנהיגיה הרוחניים".

40. בהקשר זה יש לציין שאחרי מותו של ר' נפתלי הכהן כ"ץ, בן אמצע המאה הי"ז, נדפסו צוואתו וכן ספר שער ההכנה. בצוואתו הוא מורה כיצד יש לנהוג בו במחלתו ובמותו. 108 שנים עברו בין הדפסת מעבר יבוק להדפסת שער ההכנה, כשהמעבר יבוק שימש לר' נפתלי השראה ודוגמה בכמה עניינים אך לא נתקבל עליו כמקור בלעדי לטקסי המוות, ראו בר לבב, "רבי אהרן", שם. בצוואתו הוא מבקש ש"לא ילוו אותי רק הרחוקים". הוא אינו מפרט בהרחבה את בני ביתו האסורים בליווי, ומכל מקום לא מצאנו אצלו אזהרה מפורשת כלפי הנשים.
קהילות אשכנזיות שונות (חלקן חסידיות) אימצו לחלוטין את דברי הזוהר, להלן מספר דוגמות (בחלקן משתקף הנוהג להבחין בין השתתפות בהלוויה עצמה לבין כניסה לבית החיים, כפי שכאמור הבין הש"ך את דברי השולחן ערוך). שפרבר, מנהגי ישראל, ו: עמ' קא, ציטט מספר יוסף אומץ, לר' יוסף יוזפא האן נוירלינגן, פראנקפורט ע"נ מאין תרפ"ח (ד"צ ירושלים תשכ"ה), עמ' 327: "מה מאד צריך זהירות לפרוש מבין הנשים בשעת הליכתן וחזירתן מהמת [...]. ושמעתי שבק"ק ווירמיישא נוהגין האנשים להפך פניהם לצד הכותל כשבאות הנשים וכו' ". עוד כתב שם שמאוחר יותר תיקן הגאון ר' מנדלן רוטשילד, אב"ד וורמיישא, שהנשים לא תלכנה כלל עד הקבר. ובהגהת ר' סיני לואנץ על רי"ל קירכום במנהגות וורמיזא, לר' יודא ליווא קירכום, מהדורת רי"מ פלס, ירושלים תשמ"ז, עמ' שי הגהה ג, כתב שהגאון ר' מנחם מענדלן רות שילד תיקן "שלא יהוא הנשים הולכות אצל הקבר למלאות הזעקלין עם הפר, רק הוועכטע"ר יקח עפר מהקרקע של הקבר ויתן לתוך כלי אחד ויוליך אצל הנשים, והנשים לוקחין אותו עפר וישימו בהשעקלי"ן, והנשים ילכו תכף מבית הקברות ואינם צריכים לשמוע הקדיש, כדי שלא יהיו הנשים והנשים מעורבבים זה בזה".

בקיצור דברים אומר כי מדברי הפוסקים השונים עולה שבקהילות רבות נהגו נשים להיכנס לבית הקברות, לעתים בניגוד לרצון רב הקהילה. להלן מספר דוגמות:

הבית הילל, שו"ע שם, מעיד כי בעירו, המבורג, נוהגים הספרדים על פי המלצת ר"י קארו: "וכן ראיתי נוהגים הספרדים בהיותי אב"ד ור"מ בק"ק המבורג". מדבריו נמצאנו למדים שבקהילתו, קהילה אשכנזית, נכנסו נשים בעת ההלוויה לשטח בית הקברות, ובעקיפין למדנו שהוא לא חש לדברי הזוהר.

בספר *יסוד יוסף* לר' יוסף בן שלמה מפוזנא (ברוקלין: בית הלל, תשנ"ג) ו, הביא מכתב ששולח ר' עקיבא סופר שרייבר, רב קהילת פרסבורג ירושלים, בשנת תשי"ג לרב חי"ל דייטש, רב קהילת קליוולנד בארה"ב, ושם הוא מגיב על כך שנאמר לר' דייטש שבקהילתו הוא - פרסבורג ירושלים - נמצאות נשים וגברים יחד בהלוויה, וכך הוא משיב לטענה: "ולהד"מ, ונהפוך הוא שמעולם לא נהיגי שילכו נשים אחרי המטה, ומכש"כ שלא לילך לביה"ק, והקפידו ע"ז בקהילתי".

מאיר בניהו, *מעמדות ומושבות*, בתוך: *ספר זכרון להרב נסים זצ"ל הראשון* לציון (ירושלים: יד הרב נסים, תשמ"ה) מביא בשער החמישי צוואות רבות המתייחסות לסוגיית הליכת הבנים אחר מיטת אביהם (ראו להלן). מתוך צוואות אלו נמצאנו למדים גם לעניין נדון דידן – כניסת נשים לבית קברות:

ר' יצחק אייזיק חבר (בית עולמים, פי' אדרא אבה, וארשה תרמ"ט, דף רס,) כותב בצוואתו: "יותן כרוז בעת ההלויה שלא ילוו אותי שום אישה בשום אופן, ויוכרז בחומרה גדולה שלא ילוו אותי שום זרעי וזרע זרעי גם אותם שהולדתי ח"ו בעון קרי הידוע"; ר' אהרן הגדול מקארלין (בית אהרן בראדי תרל"ה, דף ח, ד) גזר "על אשתי ועל כל הנשים שבעולם שלא יגעו ח"ו בי כלל ולא ילכו אחר מיטתי". בניגוד לאיסורים מוחלטים אלו, ר' מרדכי חיות מהונסדורף (נפטר בשנת תקע"א, הצוואה הודפסה בספר תבואות השדה, חלק ד, דף פה, לר' אליעזר בן אברה דייטש) מצווה: "רק ילכו קודם מטתי אשתי ובתי [ובנותי] ילכו עד מקום שאומרים צדוק הדין, וילכו מיד עם שאר נשים לביתם, באזהרה גדולה עד מאוד. ובניי הזכרים ילכו ג"כ רק עד המקום הנ"ל, וימתנו שם עד אחר סתימת הקבר שלי לומר קדיש ראשון". כלומר אכן הנשים מוזהרות שלא להגיע לקבר, ועליהן לשוב במהירות לבתיהן, אולם בכל זאת הן יכולות ללוות את מיטתו עד מקום מסוים. אגב, מעניין שההנחיה היא שהנשים (יחד עם שאר המשפחה) הולכות בראש (אכן על פי חלק מהמנהגים הבנים הולכים דווקא בראש). ר' שלמה קלוגר ציווה: "שכל הימים לא יקרבו בניי וזוגתי אצל קברי רק יעמדו ברחוק מן הקבר שלי ד' אמות, אך נכדיי הן זכרים הן נקבות וכלותיי הם מותרים להתקרב אל קברי". מדברים אלו משמע שהאיסור שמוטל על אשתו הוא רק מכוח היותה קרובתו, אך לא מכוח היותה אישה.

בהקשר זה ידוע מנהג החברא קדישא של הפרושים בירושלים שהנשים אינן נכנסות לבית הקברות עד שיצאו משם הגברים אחר סתימת הגולל.

רש"ה במברגר, רב קהילת ויצבורג, כותב לאביו על מנהג נשות המקום, שאין דעתו נוחה ממנו, ללכת לבית הקברות, והוא מתייעץ עם אביו - הגרי"ד במברגר - מה לעשות בנדון. להלן שאלתו ותשובת אביו:[41]

> פה המנהג שגם הנשים מלוות המת ב"מ, והולכות ג"כ על בית הקברות כאנשים. ומעת בואי לכאן לא הוטב בעיני, מ"מ לא מחיתי. עתה ראיתי בספר לוית המת לר' פייבש פרענקעל הלוי נר"ו בשם תש' בית יעקב שלא להתיר רק עד בית הקברות [...], והצעתי ספקי זה לקדם מרן אאמ"ו נ"י להודיעני דעתו הרמה למעשה. וז"ל תשובתו:
>
> הנה הליכת נשים על הבית קברות עצמו כתב הב"י (בסימן שנ"ט) בשם הזוהר שיש למנען [...]. מיהו הליווי – דהיינו היציאה אחר המיטה – פשיטא שקשה מאוד לאסור, כיון דפשטות לשון הגמרא בסנהדרין (דף כ) מורה בפשיטות להיתר [...]. ומ"מ נראה פשוט דיש ליזהר בכל האפשר מתערובות אנשים ונשים ביחד במקום אחד [...]. והיוצא בזה דבהליכה לבית הקברות עצמו יש למנוע כמ"ש הב"י. ומלשון מניעה משמע קצת שאין לכנוס בעובי הקורה לאסרו בכח וחיל כיון דעכ"פ אין איסור זה נזכר בש"ס.

הגרי"ד הלוי במברגר מבחין לגמרי בין ההלכה הצרופה העולה מדינא דגמרא ובין דברי הבית יוסף, שאמנם יש להשתדל לנהוג על פיהם, אך אין לאכפם בכוח, בפרט כשהקהילה אינה נוהגת כך.

רש"י הלוי, רב ודיין תימני בתל אביב בראשית המאה העשרים, נשאל "מאיזה סמך יש לאשכנזים וגם ספרדים שמרשים לנשים להכנס לביה"ק אחרי המטה". כלומר בתקופה זו בארץ ישראל הנוהג הוא שנשות העדות השונות נכנסות לבית הקברות להלוויית המת. בתשובתו מפריד רש"י הלוי באופן ברור בין ההלכה המחייבת לבין המנהג:[42]

41. יצחק דב בן שמחה, שו"ת *נטיעה של שמחה* (ירושלים: התאגדות קהילות החרדים בלונדון, תשל"ב) יו"ד, סימן פג.
42. *שו"ת דברי חכמים*, יו"ד, סימן לז.

> והמורם מכל מה שכתוב כי יש לפנינו שני מנהגים: (א) ענין לווית הנשים המת. שנית הליכתן לבית הקברות עם האנשים [...]. הראית לדעת כי יציאת הנשים ללות המת תלוי במנהג איך ומתי. משמע שאין אסור לנשים ללוות המת מן הדין, ולפי המנהג המקובל באותו המקום והזמן [...]. מתלמודא דידן מוכח שאין למנוע את הנשים לילך לבית הקברות כשמלוין את המת, ושרש דבר זה (ר"ל המניעה) מהרשב"י פ' ויקהל עי"ש.

ההבחנה הברורה שהוא עושה מסנגרת על נוהג הנשים בנות העדות השונות להיכנס לבית הקברות ואף מצדיקה אותו, שכן שורש המנהג הוא בזוהר ולא בתלמוד.

חלק מהפוסקים האשכנזיים בני דורנו אימצו את דרך פסיקתו של ר"י קארו, דהיינו ראשית ציינו את חובת ההפרדה בין גברים לנשים ואת המנהג הנוכחי של נשים ללכת לאחר המיטה. אחר כך נקטו בלשון "יש למנוע" את יציאת הנשים לבית הקברות.[43]

ו. בית הקברות בתפיסה הקבלית

נדמה שכדי להבין לאשורם את דברי הזוהר המתריעים מפני היתקלות בנשים החוזרות מן המת יש לראות את הדברים בפרספקטיבה רחבה יותר הבוחנת את יחסו של העולם הקבלי להליכה לבית קברות בכלל, לא שנא גברים לא שנא נשים.

המגן אברהם באורח חיים קנט מביא את דברי האר"י: "וכ' בכתבי האר"י דאין לילך על הקברות אלא לצורך הלוית המת, ובפרט אם לא תקן עון קרי מתדבקים בו החיצונים". על פי דברים אלו ברור שהליכה לבית החיים אינה דבר חיובי ויש להימנע ממנה, אם לא שמדובר במצוות הלוויית המת. מציאות זו אינה מומלצת במיוחד לאותם שיש להם לחיצונים אחיזה בהם, כדוגמת בעלי הקרי. דברים מפורשים כיוצא באלו מוסברים בפירוש פיתוחי חותם בהסבר ההנחיה המובאת בשער רוח הקודש (דף כח ע"ב) בשם המהרח"ו, ש"טוב ללכת על קברי הצדיקים ולהתפלל עליהם". וכך מסויגת ההמלצה:[44]

43. ראו למשל טיקוצינסקי, גשר החיים, שם; ר' חיים בנימין גולדברג, *פני ברוך* (ירושלים: הוצאת המחבר, תש"ן) ה, י.

44. *אבן השהם: שולחן הערוך מדברי האר"י ומלשון המהרח"ו* (ח' כרכים; ירושלים: מכון דעת יוסף, תשמ"ח) ח: תפלות והשתטחות, פרק א.

ומ"ש בשער היחודים שיזהר האדם מאד שלא ישתטח על קברי הצדיקים הסמוכין אל קברי אנשים אחרים בלתי הגונים [...], כי שם יתדבקו בו אותן נפשות של רשעים ויתעברו בו וישרה עליו רוח הטומאה ח"ו. [...] וכ"כ במשנת חסידים [...] דמפני שיש סכנה לילך בין הקברות לכן טוב יותר שכדי להשיג השגה [...] ירגיל עצמו ביחודים הנעשים אפילו בתוך ביתו [...], ולא ילך לבית הקברות אלא לצורך מצוה כזו (של הלוית המת) [...]. ואפילו באופן ששב בתשובה על עונותיו וטבל עצמו לקריו והולך להתפלל על קברי הצדיקים (בלי ענין ההשתטחות) מכל מקום נכון יותר ללכת על קברי הצדיקים שאינם בית הקברות [...]. וכל זה לענין אנשים, אבל נשים שיש בהם אחיזה לקליפה ראוי שלא ילכו לבית הקברות כלל, וכן המנהג בכמה מקומות.[45]

בית קברות אינו מקום מומלץ כלל לבני העולם. הוא אינו ראוי במיוחד לבעלי קרי ועוד יותר מכך אינו ראוי לנשים.

כן היא גם אזהרתו של הגר"א באיגרתו המפורסמת לאשתו: "ותשמרי שלא תלכי לבה"ק כלל וכלל, כי שם מתדבקין הקליפות באנשים, וכל שכן בנשים, וצרות רבות באות למתמיד בזה. וכשתצטרכו ללכת אז בחזרה תטבילו ידיכם במים או בנטילה".[46]

על פי ראייה זו, המציעה התבוננות רחבה יותר בתוך העולם הקבלי עצמו, אין רק חשש ממלאך המוות המרקד לפני הנשים ומהחיבור ביניהם, אלא עניין אחר שאינו קשור רק לחיבור בין בית הקברות לנשים, אלא בין בית הקברות לכל אדם בכלל, הוא שנמצא בתשתית ההנהגה הקבלית. בתוך כלל האנשים יש דרגות שונות, ובסולם זה החיבור הקשה ביותר הוא אכן בין בית קברות לנשים.

דברי הזוהר שהתריעו מפני הנשים החוזרות מן המת שמו דגש על הסכנה שתהיה לעולם ולזולת ממפגש עם נשים אלו, הדגש הוא על הנמען. הראייה הקבלית הרחבה

45. ראו גם אבן השהם, שער רוח הקודש, דף מט, שם מציין מהרח"ו את הדרכת רבו, האר"י: "ושאסתובב ואקיף את בית הקברות כולו בכל ארבע רוחותיו, ותמיד צריך להיות רחוק ד' אמות מן הקברות, כדי שלא יתאחד עמו אותם הרוחות הנמצאות שם, הנעשים מן טיפין בעלי קריין".
46. לאיגרת יש כמה גרסאות, אך לנדון דידן התוכן זהה.

יותר, אף שאינה באה לצמצם את הנזק העלול להיגרם בעולם, ללא ספק שמה גם דגש על הסכנה שיש לאדם עצמו, אישה או גבר, כתוצאה מהליכה לבית קברות.[47]

ז. סיכום

מנהגי אבלות שונים התפתחו והתקבלו בהשפעת דברי קבלה וזוהר.[48] סוגיית ליווי נשים את המת וכניסתן לבית החיים היא מקרה נוסף שבו השפיע מקור קבלי על ההלכה ועיצב אותה. מהדיון ההלכתי בשני התלמודים עולה כי נשים מלוות את המת, וכן היא פסיקת הרמב"ם והטור. העיסוק בסוגיות אלו ובראשונים הדנים בהן הוא מסביב לגדרי הצניעות, ובראשונים שלעיל עדיין ננקטת שיטת כל מקום ומנהגו.

הבית יוסף מעיר על הטור כי על פי הזוהר יש למנוע מנשים ללכת לבית הקברות, ודברים אלו באים לידי ביטוי בפסיקתו בשולחן ערוך. גם בסוגיה זו, כסוגיות רבות אחרות, ר"י קארו העניק לזוהר סמכות הלכתית. אולם מקרה זה שונה ממקרים אחרים, הואיל ובזוהר עצמו לא נאסר על נשים להיכנס לבית החיים, אלא נאמר שיש להימנע מלפגשן בעת שחוזרות מן המת.

כמו ברוב המקרים שבהם יש מחלוקת בין ההלכה הצרופה לנוהג הקבלי גם בנושא הנדון ניתן להבחין באסכולות שונות: זו הדוחה לחלוטין התערבות של קבלה בפסיקת הלכה, זו המתפלמסת עם דברי הקבלה ומגיעה מהם למסקנה שונה, וזו המאמצת את דברי הקבלה – באופן מלא או חלקי. דברי השולחן ערוך התקבלו על חוג רחב של פוסקים, ראשונים ואחרונים, הן אשכנזים הן ספרדים, הן אלו האמונים על שילוב קבלה בהלכה הן אלו הרחוקים משילוב זה. היוצאים מהכלל, אלו שדחקו מכול וכול את דברי הזוהר והבית יוסף, דווקא באים ללמד על הכלל. התקבלות זו, המשתקפת בפסיקה אך לא בהכרח במציאות (שבה קהילות רבות התעלמו מהדברים, ונשים המשיכו להשתתף בהלוויית המת ולהיכנס לבית החיים, גם בקהילות שרבניהן התנגדו לכך) נעוצה בכך שר"י קארו יצר מהבנתו את דברי הזוהר

47. ראוי להזכיר בהקשר זה את מנהג ירושלים וקהילות נוספות שהבנים אינם הולכים אחר מיטת אביהם. טעמו של מנהג זה מבואר בזוהר, פרשת בראשית (דף נד), והורחב בשער הכוונות (דף נו), ולפיו מהטיפות שיצאו מהאדם לבטלה נבראים מזיקים רעים. כשהבנים של הנפטר הולכים אחריו בעת ההלוויה, נלווים אליהם המזיקים, ומצערים את המת. ראו בהרחבה ר' עובדיה יוסף, *יביע אומר* (י' כרכים; ירושלים: מדרש בני ציון, תשל"ד) ד: יורה דעה, סימן כז; בניהו, מעמדות, ובעיקר בשער החמישי.

48. ראו בהקשר זה את דברי חלמיש, הקבלה בתפילה, עמ' 330-331.

הלכה והביאה בשולחן ערוך, וכן מפני שהרמ"א החזיק בדבריו. אחרת לא ניתן להבין כיצד הלכה קבלית שאינה מעוגנת בפשט הזוהר התקבלה על קשת רחבה של פוסקים.

הבנה נכונה של הדרת נשים מבית קברות באופן שהבין הבית יוסף את הזוהר צריכה להיבחן לאור יחסו הכללי של עולם הקבלה להליכה לבית קברות. על פי ראייה זו אין מדובר בהדרת נשים דווקא, אלא בראייה כללית שהליכה לבית עלמין אינה דבר טוב. אכן הליכה זו אינה רצויה במיוחד אצל בעלי קרי ונשים, מפני שלחיצונים יש אחיזה בהם יותר משאר אדם.

עולם הקבלה שהעניק משמעות רבה להשתטחות על קברי צדיקים,[49] הוא זה שהתריע מפני הליכה לבית הקברות בכלל, ובפרט בעלי קרי ונשים, ואילו העולם ההלכתי שלא החשיב במיוחד השתטחות זו, גם לא הזהיר ממנה. בבחינת המקרב – מרחיק, ומי שאינו מקרב אינו צריך להרחיק.[50]

49. ראו בניהו, מעמדות.
50. מו"ר, הרב פרופ' נ' גוטל, הוא שהאיר את עיניי בהבחנה זו.